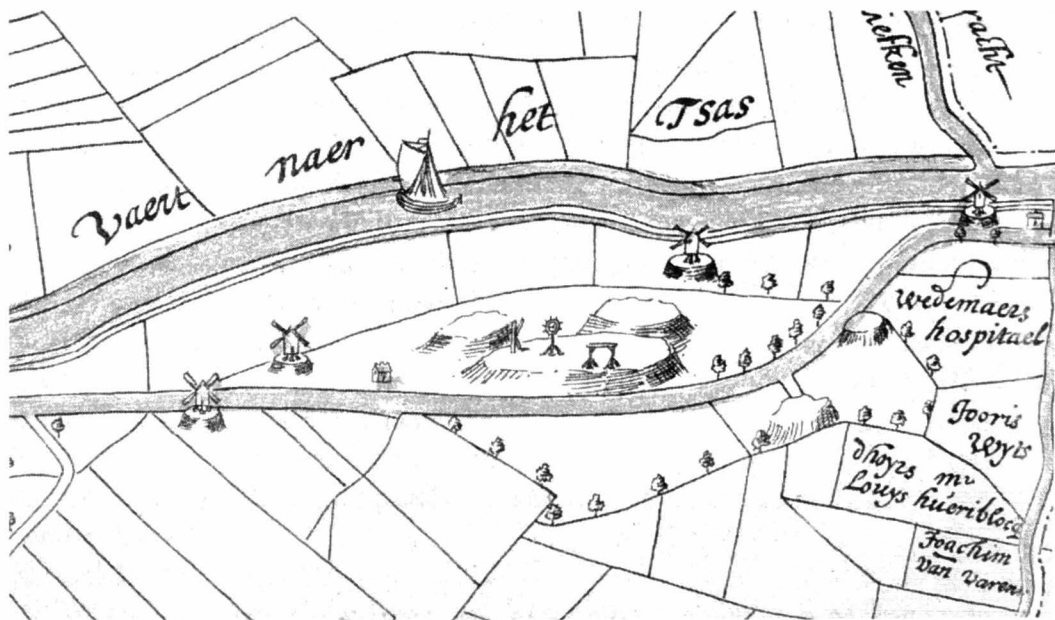

Dood en begraven

Luc Devriese

Deel 6. Oneervol en ongewijd begraven tijdens het ancien régime

De doden begraven is in de katholieke traditie een van de zeven werken van barmhartigheid. In de landen en streken die tot het protestantisme over gingen, hield en houdt men zich aan de originele zes werken zoals ze aangegeven staan in het evangelie van Mattheus (hoofdstuk 26). Daar hoorde 'de doden begraven' niet bij (1). Het is een latere toevoeging die echter lang voor de reformatie ingang vond en teruggaat tot bij de kerstening van onze streken. Waarop dit begraven in plaats van verbranden gebaseerd is, en in hoeverre de grote waarde die er aan gehecht werd, verband houdt met het verzet in kerkelijke kringen tegen de voordien bij ons gebruikelijke lijkverbranding, is een onderwerp dat buiten het kader van dit artikel valt.

Galgenveld buiten de Gentse Muidepoort langs de Sassevaart, nu Zeekanaal. Met spiesstaak (links), rad en galg (naar Jacques Hoorenbault 1619, nagetekend door Armand Heins).

Wel belangrijk hier is de traditie van begraven in gewijde grond. Het is een

gebruik dat ontstond uit het verlangen van de gelovigen een ‘laatste rustplaats’ te vinden zo dicht mogelijk bij de relieken van heiligen die in elke kerk of kapel bewaard werden. Hoe dicht bij het altaar, hoe meer wijding er kon afstralen, zo geloofde men. Het was een voorrecht dat men niemand mocht ontzeggen, al kon dit wel niet verhinderen dat de rijken en prominenten tegen betaling dicht(er) werden begraven dan de armen die buiten de kerk op het kerkhof terecht kwamen. Maar ook eenzaten en sukkels uit families die niets konden betalen, lagen in ‘gewijde’ grond. Dat werd hoog geacht, ook al grepen er op de hoven rond de kerk (letterlijk kerkhoven) allerhande activiteiten plaats die we ons nu niet meer kunnen voorstellen (2). Tot in de twintigste eeuw kenden de meeste parochies broederschappen voor een goede dood, die geld inzamelden om een christelijke begrafenis te betalen. Tot op heden bestaan er begrafenisverzekeringen en spaarformules.

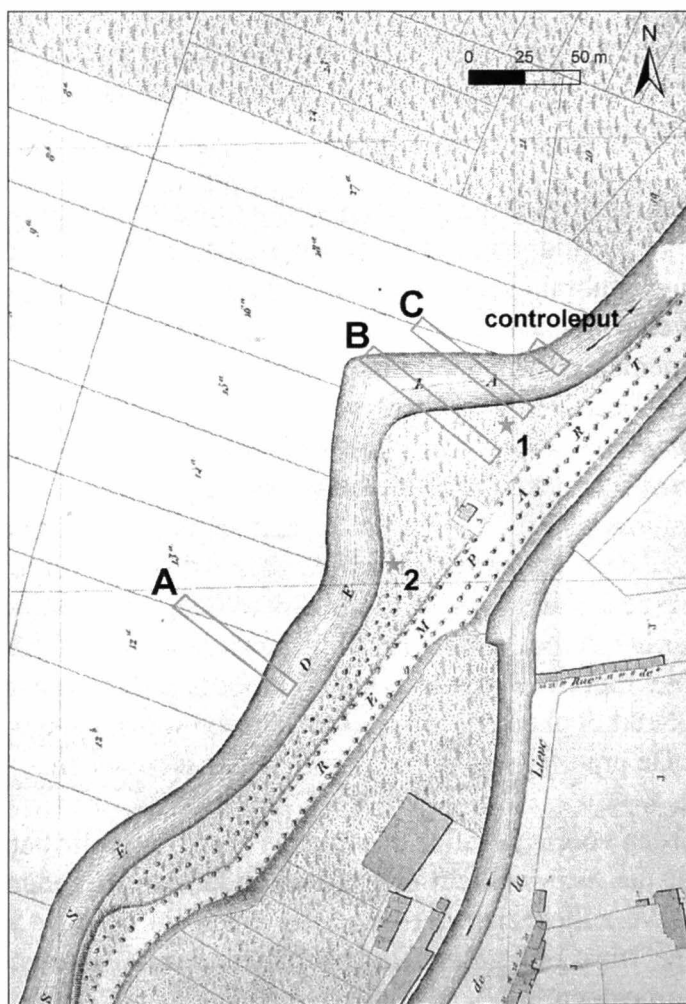
Nochtans waren er vrijwillige en onvrijwillige uitzonderingen, ook in het heel en al katholieke Vlaanderen. Na de reconciliatie in 1584 somde de bisschoppensynode van Cambrai (1586), toen nog bij de Spaanse Nederlanden, klaar en duidelijk op welke mensen *geen kerkelycke sepulture* mochten krijgen: *publique simonisten* (sjoemelaars van geestelijke zaken, vooral ambten), *ketters*, *schismatique*, *vergifters*, *tooveraers*, *waerseggers ende woekeraers (pussemiers)*, *oock de gene die hun selven het leven hebben benomen ofte in duël zyn gedoodt, ende die hunnen paesschen niet en hebben gehouden* (met Pasen niet gebiecht noch de communie met de heilige hostie ontvangen). Door hun begraving zou de gewijde aarde immers ontwijld worden, zo werd er uitdrukkelijk bij vermeld (3). Dezelfde regels golden *grosso modo* ook in vroeger eeuwen. Daarnaast was er van oudsher het verbod op begraven in gewijde grond van doodgeboren (en dus ongedoopte, met de erfzonde beladen) kinderen. Deze doctrine die in 1983 door de rooms-katholieke kerk officieel opgeheven werd, laten we hier eveneens onbesproken. De praktijk was al veel jaren eerder verdwenen

Hieronder worden vooral gevallen en situaties beschreven die betrekking hebben op Gent, maar die zich wellicht ook elders onder een of andere vorm konden manifesteren. We zullen zien dat deze niet enkel de door de kerk geviseerde doden betreffen, maar ook gesneuvelde soldaten, pestdoden en, niet te vergeten, ter dood veroordeelden.

Op de vuile vest ... met mensen - vleesch gemest

Bij archeologisch onderzoek in 2001 voorafgaand aan het optrekken van het nieuwe Gerechtshuis aan de Gentse Opgeëistenlaan kwam onverwacht een vrij

grote hoeveelheid menselijk botmateriaal te voorschijn (4). Het bleek afkomstig van meerdere individuen en niet van ordelijke begravingen, want de beenderen werden gedeeltelijk in los verband gevonden. Bovendien lagen de skeletten niet in de oorspronkelijke bodem van de Wondelgemse Meersen die destijds het terrein bedekten, maar in een ophogingspakket. Bij opvolgingsonderzoek tijdens de grondwerken werden enkele maanden later nog een tiental schedels uit hetzelfde bodempakket gerecupereerd. De plekken in de proefsleuven waaruit ze te voorschijn kwamen, lagen net binnen de buitengracht van een bastion onder het calvinistisch bewind op die plek aangelegd in 1577 - 1579.

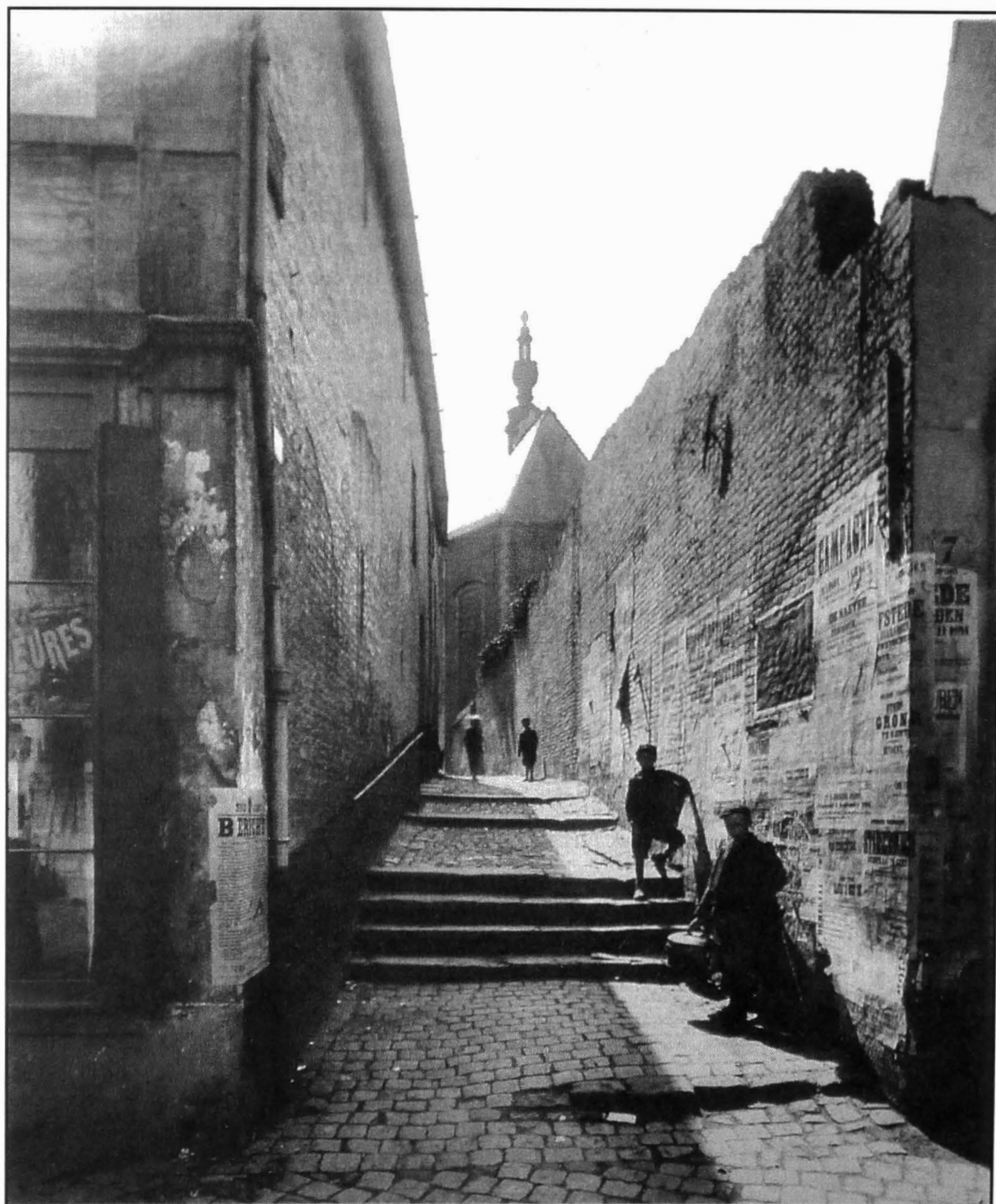
Projectie van opgravings sleuven en vindplaatsen van menselijke resten (sterretjes) op de kaart van J. Gérard uit 1855. Het bastion is nog goed herkenbaar in de uitstulping van de buitengracht van de stadsvesten. Daar ligt nu de Opgeëistenlaan en het voorplein met de toegang tot het gerechtsgebouw (Uit Steurbaut, P., Vermeiren, G., Opgeëistenlaan, Nieuw Gerechtshuis. In: Archeologisch onderzoek in Gent. 1999-2006, Gent, 2007, p. 96).

Hoe kwamen deze menselijke resten daar, helemaal aan de rand van de toenmalige stad, terecht? Er zijn drie mogelijkheden, die we hier één voor één even kort belichten: (1) het kunnen lijken zijn van in die omgeving gesneuvelden tijdens het beleg door keizer Frederik en zijn zoon Maximiliaan van Oostenrijk in 1488, (2) het waren misschien pestdoden, en (3) het betreft doden die *van ons religie niet zyn* en niet mochten begraven worden in kerken of op kerkhoven rond kerken.

Een heel bekende episode in onze stadsgeschiedenis betreft de belegering van Gent (1488) in die omgeving door de *roemssche keysere* Frederik III en zijn zoon Maximiliaan, toen nog koning van het Roomse rijk, *roemssche coninc*, zoals op het zegemonument Rabot te lezen staat. Vanuit hun kamp in Evergem poogden de keizerlijke troepen toen vruchteloos Gent in te nemen via het noorden. Waarschijnlijk was het onder water zetten van deze laag gelegen zone hierbij van doorslag gevende aard. Tijdens de bij dat soort krijgsv verrichtingen onvermijdelijke schermutselingen zullen er wel doden gevallen zijn, maar of deze ter plekke in de pas opgeworpen wal in de aarde gestopt werden, is verre van zeker. In de archieven zijn geen gegevens te vinden over gesneuvelden, noch over hun eventuele begraafing.

Overigens werden gesneuvelden in die tijden wel meer zonder verdere plichtplegingen ‘weggeruimd’, en blijkbaar werden de stadsvesten daarvoor zeer geschikt geacht. Tijdens een van de gruwelijke episodes van de Antwerpse opstand tegen Filips II kwamen in 1583 meer dan 1500 Fransen om het leven. Emanuel van Meteren verhaalt hoe deze *meest in eenen put op de vesten werden begraven, onder hen driehonderd twintig edelen van rang en aanzien* (5). Het waren dus niet enkel arme sukkelaars die een zo’n massagraf op de vesten terecht kwamen.

Ook buiten oorlogstijd konden de stadsvesten als begraafplaats fungeren. Tijdens de pestepidemieën in de tweede helft van de 17de eeuw werden in Nederland aan de rand van de grote steden speciale begraafplaatsen aangelegd, meer bepaald op de stadsvesten en bijhorende bolwerken (6). Deze praktijk was een voorafspiegeling van de creatie van begraafplaatsen buiten de stad, iets wat bij ons pas aan het einde van de Oostenrijkse tijd zou gebeuren. Ook ging men pestdoden uit de Hollandse steden in omliggende dorpen begraven, vermoedelijk om op die manier de doden in gewijde grond te laten terecht komen. Begraven op de vest was immers verachtelijk. Dat kan worden afgeleid uit het krasse bewoordingen van een sneldicht van Constantijn Huyghens (7)

Het verdwenen Schokkebroersvestje. Tussen deze veststeeg en de Oude Houtlei bevond zich, goed verborgen, het kerkhofje van de Alexianen (originele foto in de verzameling van de Gentse Stedelijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bewaard in het Gentse stadsarchief).

*De plaegh in dit gewest
Heeft ons veel volcks doen derven,
En op de vuyle vest
En ongesiene werven,
Met menschen-vleesch gemest
Doen werpen bij de scherven.*

Over dergelijke praktijken op de stadsvesten is er te Gent niets gekend. Wel kwamen de pestdoden soms op gelegenheidskerkhoven terecht. Zo werd in 1606 buiten de Vijfwindgatenpoort (omgeving Brusselsepoortstraat) *een keerchhof ghemact ende geconsacreert voor de gepestificeerde*. In die omgeving was er al een onderkomen voor pestlijders en in 1672 zou daar het vrij imposante Sint-Machariuspesthuis (later cavaleriekazerne, heden Hollainhof) opgericht worden. Vermoedelijk werden de doden op die site begraven en niet op de nabijgelegen stadsvesten (8). Ook in Aalst is een dergelijk pestkerkhof bekend. Het lag buiten de laat-middeleeuwse stadsvesten. Dergelijke plekken droegen vermoedelijk geen enkel uiterlijk teken van een begraafplaats. Hun eventuele wijding kon niet verhinderen dat ze door de bevolking gemeden werden.

Er bestond echter nog een derde ‘type’ begraven op de stadsvesten waarover een Gentse bron bericht, zij het laattijdig en na de afschaffing van de kerkbegravingen op bevel van Jozef II. Volgens Karel Broeckaert (geboren te Gent in 1767) was het een courante praktijk om niet-katholieken op de vesten te begraven: ... *die van ons religie niet zyn en meugen op geen gewyd eerde begraven worden, en men delft ze gemeynelyk op de veste, om danze uyt den bant zyn* (in de ban van de kerk geslagen zijn, niet bij de Roomse kerk behoren) (9). ‘Gemeenlijk’ houdt in: niet altijd. Alfons Van Werveke, die een speciale belangstelling had voor dit onderwerp, vermeldt een pacht *vanden heydenen kerchove* op Ekkergergem in 1468-1469. Waar dat ‘kerkhof’ gelegen was, weten we niet. Heel zeker was het niet in de nabijheid van de kerk. Pachter Pieter derMaegdaleenen betaalde er voor het gebruik van de grond, wellicht net als zijn collega’s Daneel der Ludicheere en Segher den Haveloose die het gewone kerkhof van dezelfde parochie pachtten *vander snijdinghe* (van gras voor vee).

Op het galgenveld of, nog erger: niet begraven

Het kon inderdaad nog erger, veel erger. Op het belangrijkste Gentse galgenveld buiten de Muidepoort werd soms ook begraven. Dat lot viel minstens gedurende de godsdiensttroebelen mensen ten deel die de kerkelijke sacramenten weigerden. Zo werd in 1570 de vrouw van een oud-schoenmaker bij de Keizerpoort zonder te hebben willen biechten, *overleden zynde, in een kiste gevoert ter*

Muyden, om van de Moor-knegten begraven te worden onder de galge. De moorknechten kunnen beschouwd worden als voorgangers van onze huidige vuilnismannen en straatwachters. Een jaartje later werd schoenmaker Jooris Scalens, woonende in S. Cathelynestrate in den Waterwyk 's morgens doodt gevonden en zyn lichaam begraven onder de galge omdat ... by synen Pastor niet bekend en was dat hy geegaen hadde tot de HH. Sacramenten. Vermoedelijk werd het galgenveld vooral in die tijd als begraafplaats gebruikt en was de maatregel als afschrikking bedoeld. De zaak Scalens maakte ophef en de bisschop kondigde in zijn preek de zondag daarna aan dat men alle diergelycke in het toekomstige begraven zoude op de zelve wyze (10). Het toont aan hoezeer de plek verafschuwd werd.

50

Ter dood veroordeelden mochten in feite niet begraven worden. Alfons Van Werweke, uit wiens documentatie hier overvloedig geput wordt, schreef in 1899: *Heden ten dage houdt gewoonlijk alle haat tegen een mensch op, zoras de dood zijne rechten op hem heeft doen gelden.* Vroeger was dat heel anders: de straf strekte over de dood heen en niet begraven was een essentieel onderdeel van de doodstraf. Veroordeelden die elders al geseseld waren, andere torturen ondergaan hadden of ter dood gebracht, werden naar de galgenberg buiten de Muidepoort gevoerd of gesleept. Ze werden er levend of dood opgehangen. Anderen werden op een rad bovenop een staak gebonden, slachtoffers van zelfdoding werden met het hoofd in een gevorkte staak gehangen. Dit macabere gebruik van herexecutie had te maken met het feit dat men ook de lijken zelf wou straffen tot ze vergaan waren. Ze bleven hangen of liggen tot ze er af vielen, door vogels, knagers of roofdieren uitgevreten, of in het beste geval, tot ze door vrienden en familieleden begraven werden in gewijde grond, iets wat eigenlijk niet mocht (11). Enkel sommige poorters wier vrienden de rechters konden beïnvloeden, slaagden daar in. Het waren in dat geval de augustijnen die dergelijke lijken kisten om in hun kerk of op hun kerkhof te begraven (12). Voor hen die op de brandstapel stierven was er geen probleem. Zij konden en moesten sowieso niet begraven worden.

Begraven op het galgenveld was niet zo gebruikelijk. Van Werweke vermoedde dat men daar vooral toe overging als de galgen 'overbevolkt' waren. Dat dit een reële mogelijkheid was, vinden we onder andere geïllustreerd in de nieuwe galg die de Gentse schepenen in 1692 lieten oprichten. De stad liet toen omtrent *Meulestede ter plaetse patibulaire* buiten de tweede (buitenste en oudste) Muidepoort een indrukwekkende galgconstructie oprichten. Ze bood plaats (als we dat zo mogen uitdrukken) aan minstens tien veroordeelden. Hun lichaemen ofte gheraemten in diverse stadia van ontbinding konden gemakkelijk een tijdje blijven hangen of liggen. Het grote aantal haken

betekent dus niet dat de galg berekend was op massa-executies. Ook bij zelfdoding werd het lichaam - bij wijze van spreken - in staat van beschuldiging gesteld en veroordeeld. Net als dat van de ter dood gebrachten moest het nog een straf ondergaan. Een procesuitspraak uit 1663 betreffende een onbekende gevonden te Ronsele bij Waarschoot is kenschetsend: *Mannen van leene (leenmannen) etc. vanden casteele ende Auderburgh van Ghendt, ghehoordt den criminelen heesch(eis) tot laste van het voornoemde lichaem ghemact bij den baillu van desen hove, wijsen ende condemneren tvoornoemde lichaem ghesleept te worden op een hurde totte plaetze patibulaire ende aldaer in eenen spriet ghehangen te worden* (13). Dit type rechtspraak werd door Jozef II in 1782 afgeschaft.

Het schijnbaar zonderlinge gebruik na zelfdoding binnenshuis het lichaam niet door de deur maar via een hol gegraven onder de drempel naar buiten te halen, is goed gekend. Zo vermeldt de Gentse stadsrekening van 1642-1643: *Betaelt de vier moorkinderen de somme van VIII schelling grooten (vier diendersdaglonen in het bouwvak in die tijd) ter causen van ghedolfen thebben onder de sulle van Lieven de Costre omme tvoorseyde lichaem daer duere te trecken*. Een nog oudere bron geeft een nog sterker beeld: in 1396 meed men zelfs de trap en werd een gat gemaakt door de plankenvloer om het lichaam uit het huis te trekken (14).

Of toch op een *honorable plaetse*

Na de opstand en de scheiding van de Nederlanden kon het gebeuren dat het lijk van een belangrijke als protestant gestorven buitenlander naar het grondgebied van de Verenigde Provinciën gevoerd werd. Dat was bijvoorbeeld in 1695 het geval met de Deense generaal-majoor Ellenbergher uit het huurlingenleger van Willem III. Deze lutheraan was, van hoogverraad beticht, plechtig onthoofd buiten de Dampoort. Zijn lichaam werd met de kleren waarin hij geëxecuteerd was in een kist gelegd en op een kar bedekt met zwart, gevolgd door zijn officieren, naar Sas van Gent vervoerd om er begraven te worden (15). De politieke situatie van toen, met Willem als feitelijke machthebber in onze streken, vergemakkelijkte die operatie ongetwijfeld.

Het vredesverdrag van Munster (1648, het officiële geboortjaar van Nederland) dat de Tachtigjarige Oorlog beëindigde, had ook aandacht voor het lot in de zuidelijke Nederlanden van de *Onderdaenen der Geünieerde Provinciën, wesende van contrarie Religie*. Het Spaanse bestuur verbond zich er toe *eene honorable Plaetse (te) verleenen tot het begraven van de doode Lichaemen van de gene alhier te Lande wesende*. Hoe het tot zo'n honorabele begrafenis kon komen,

reveleert ons opnieuw Broeckaert in zijn Sysse-panne. Hij voegt aan zijn notitie over begraven op de vesten van *die van ons religie niet zyn* toe dat dergelijke doden terecht konden *in de Schokkebroers aes 't ryk Engelsmans zyn*. We mogen aannemen dat dit ook gold voor hervormden van andere nationaliteiten, bij ons meestal protestantse noorderburen, misschien ook voor joden, als hun familie er geld voor had.

Met de schokkebroers, cellebroers, matemannen, lollaards of alexianen, oorspronkelijk ook matewiven, cellewiven of zwartzusters, komen we terecht bij sleutelfiguren in het begrafenisgebeuren tijdens het ancien regime. Hun broederschap, later franciscanerorde, stond in voor alle begravingen van arm tot rijk. Dat gebeurde, volgens de voorschriften ter zake, in de eerste plaats op de parochie in de parochiekerken en op de kerkhoven er rond. Sommige families die een speciale band hadden met reguliere orden konden met toestemming van de parochiegeestelijkheid hun doden laten begraven in kloosterkerken. Hiervan getuigen hier en daar nog grafopschriften.

52

Zoals de andere kloosters en kapellen hadden ook de alexianen een eigen kerkhof. Dat werd dus niet enkel gebruikt voor de gestorven ordebroeders, maar ook om een niet oneervolle laatste rustplaats te bezorgen aan hun speciale hierboven beschreven klanten wiens familie er genoeg voor overhad. Voor hen gold de regel van niet begraven in gewijde aarde kennelijk niet.

Dat gebeurde vermoedelijk in alle discretie. Toch gaf deze praktijk soms aanleiding tot moeilijkheden, ook bij andere orden die dat gedoogden. Zo was in 1568, zo verhalen de gebroeders van Campene in hun dagboek, een van de belangrijkste pussemiers van de stad gestorven in zijn huis de Kleine Sikkel aan de Nederpolder bij de Sint-Baafskerk. De bisschop van het toen nagelnieuwe bisdom Gent had hem *sepulture up tghewijde geweigerd, maar de Onze Vrouwe Broeders (Caermers) hadden de man begraven binnen huerlieder convente* in het Patershol. De bisschop liet hem terug ontgraven en *elders in tongewijde* terug indelven. Daartoe had hij oprechte redene, want eerst *de heleghe scriftuere, als David in sijnen XIIIe psalme, vraghende: Heere, wie sal daer wonen in uwen tabernakel, onder andere zeght: die zijn ghelt niet en heeft tot wouckere. De christelijke kerk heeft bemerct, dat onder de christenen veel pussemiers zijn, souckende sonder aerbeyt ende pereikele haestich rycke te werdene*. De vrouwenbroers moesten de 'offerande' van de woekeraar afstaan en daar bovenop nog een boete betalen. Woekeraars mochten de heilige sacramenten niet ontvangen en niet christelijk begraven worden, tenzij ze penitentie en restitutie zouden gedaan hebben (16).

Analoge mildere scenario's konden zich ook voordoen met zelfmoordenaars. De rechters konden vermurwd worden door goede woorden, invloed en ... geld, schrijft Van Werveke, die een vroeg (1389) voorbeeld aanhaalt uit Hontenisse (Zeeuws-Vlaanderen) (17). Niet zelden kon men de rechters er van overtuigen dat deze mensen buiten zinnen waren. Hun lijken mochten dan wel begraven worden in gewijde grond, maar dat moest in de avond gebeuren en zonder plechtigheid.

Het einde: naer 't petaeter land buiten de stadspoorten

Met de hervormingen van Jozef II was het afgelopen met het begraven in de kerk. In talrijke gemeenten, vooral in de grotere en in de steden, werden nieuwe kerkhoven aangelegd buiten de stadswallen of buiten de dorpskom.

Merkwaardig is wel dat de grond voor het kerkhof buiten de Dampoort te Gent (nu Wasstraat met school en speelplein) door de stad afgekocht werd van het bisdom en dat de begraafplaats buiten de Heuvelpoort (nog bestaand) ingericht werd door de Sint-Pietersabdij op haar eigen grond (18).

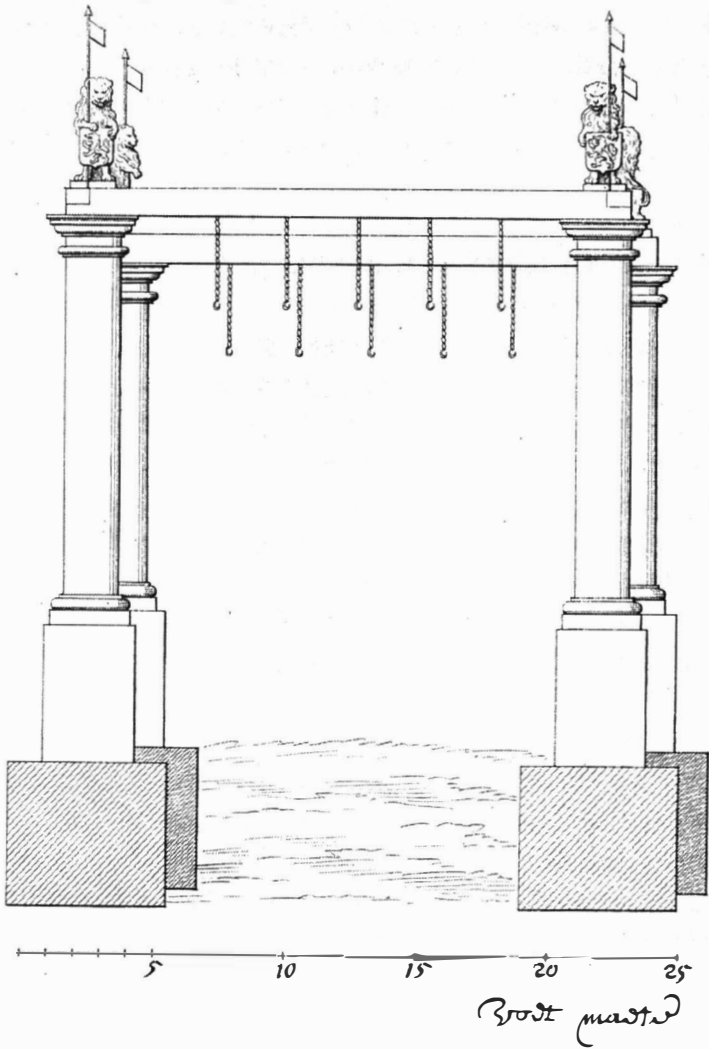
We mogen de lezer het bittere commentaar daarop van Broeckaert's zeer traditioneel ingestelde kleinburger Gysken *in den estaminé* en in zijn schoonste Gents niet onthouden:

Zekerlyk ze zoënt best onder een klutzen, en de Geuzen by de Christenen leggen, - 't zoë nèn schoonen hutsepot gelyken ...

Veurtyds aes de Kerkhoven in de stad waeren, en dame nog in de kerken mogt begraeven, dat diendege veur een gedagtenisse diendeg't. Passeerger nèn priester over het kerkhof, hy las ten minsten nèn Perfondes, en kwam'er nèn vriend in de Kerke hy peysdige op zynen vriend, die begraevan was. Maer nuy zedert danze buyten begraeven, uytter oogen uytter herten. Zoo aesge me Eerde bedekt zyt, ge zyt vergeten.

M'haên wy ook onzen Zaerk en g'heel de familde van de Gysen ligt in de in de Predikheers begraeven. Maer nuy zedert Josephus en de Fransche zyn al die schoone fondatiën van niete zynze.

En Gysken moet naer 't petaeter land zoo goed aes den aermsten dider es, en misschien me 't hoofd van zijn Groot-Vaeder zien bollen, gelyk of 't nuy in de rekeletten (bij het toen afgebroken klooster van de recoletten, nu Koophandelsplein en Justitiepaleis) gebeurt, tot groot schandael van d' Overledene.

NOUVEAU GIBET CONSTRUIT HORS LA PORTE DU MUIDE.
 À GAND, EN 1692.

Lith. Pillaers.

*Monumentale Muidegalg gebouwd in 1692 (ontwerp, nagetekend voor de Mes-
 sager des Sciences Historiques, 1891 naar een afbeelding bewaard in het Stads-
 archief*

*Alexianenklooster gezien vanaf de (nog niet gedempte) Oude Houtlei
(tekening door J. Wynants in de Hollandse tijd;
origineel in Stadsarchief Gent).*

Naschrift

Aan het einde van deze kleine reeks 'Dood en begraven' een tweetal aanvullende gegevens.

Een eerste betreft *Deel 2. Levend gekist* met de opheldering van een mogelijk misverstand en een correctie in de interpretatie van de lange periode die kon verlopen tussen de sterfdag en de dag van de uitvaart. Deze laatste was niet noodzakelijk de dag waarop het lichaam 'gezonken' werd. De vermelding 'corps présent' of 'lijk aanwezig' op sommige doodsbrieven duidt er op dat het lichaam van de overledene lang niet altijd naar de kerk gevoerd werd voor de begrafenisdienst. Dat kon niet wanneer het rijke bewoners betrof van een buitengoed die in het familiegraf op de buitenparochie bijgezet waren, maar waarbij stevast in de parochiekerk van het stadsverblijf van de overledene nog een dienst gehouden werd. Maar het kon eveneens niet wanneer het lichaam reeds eerder 'ter aarde besteld was'. Het reglement van de stad Gent van 1733 *raeckende de begravingen ende uytvaerden (niet hetzelfde!) bepaalde onder andere Als het lichaem's gevonden gesoncken wort, moet de uytvaert geschieden binnen de ses weken.*

Aan het eind van *Deel 4. Een dure zaak* wordt kort aangegeven hoeveel procent van het vermogen in de jaren 1700 gespenseerd werd aan begrafenissen en uitvaarten aan de hand van de studie van T. Schepens verschenen in Oost-Vlaamse Zanten (2000). Hierbij mag niet onvermeld gelaten worden dat de overheid in de 18de eeuw ingreep om excessen te vermijden. Dat was blijkbaar nodig zowel voor arm als voor rijk. Voor de armen is volgende bepaling uit het hierboven aangehaalde Gentse reglement illustratief: *De bekostinge der begravinge van aerme personen en vermag niet te excederen de helft van hunne achtergelaeten goederen. Als de selve goederen niet suffisant zijn voor een kerk-hof-lyck, moeten ieders respective rechten (van de pastoor, de onderpastoor of de kapellanen en koster) vermindert worden, pondt ende pondts gelycke, sonder den dienst te doen onderblijven* (achterwege te laten). De allerarmsten werden op kosten van den disch (de armenkamer), iets wat als een regelrechte schande aanzien werd.

Noten

56
1 Wellicht niet toevallig ontbreekt precies 'de doden begraven' op bekende gevel 'De Werken van Barmhartigheid' aan de Gentse Kraanlei (DEVRIESE, L., Kiezen tussen deugd en ondeugd aan de Kraanlei. De gevelsymboliek van Het Vliegend Hert, de Werken van Barmhartigheid. In: De Heraut, Gent, 2003, jg. 38, nr. 2, p. 3-9.

2 Zeker in dichtbevolkte stadskernen gebeurde het begraven buiten de kerk op heel kleine en nauwe stroken grond in erbarmelijke omstandigheden (DEVRIESE, L., De berm op en de put in? Hoe klein het Sint-Niklaaskerkhof wel was in de jaren 1600-1700. In: De Heraut, Gent, 2009, jg. 44 nr. 2, p. 3-14).

3 'Synode van Camerijck van den jaere 1586, II.65 I. Tekst in de Generaelen Index ... op de vijf Placcaert-Boecken van Vlaenderen', Gent, 1767, p. 546 en in VAN WERVEKE, A., Begraven, Gent, 1899, p. 7-8; zie ook Stadsarchief Gent, Nota's Van Werveke nr. 17 en 830.

4 STEURBAUT, P., VERMEIREN, G., Opgeëistenlaan, Nieuw Gerechtshuis. In: Archeologisch onderzoek in Gent, 1999-2006, Gent, 2007, p. 91-96.

5 VAN METEREN, E., Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, en derzelve naburen, herdruk uit 1751, Gorinchem, deel 4, p. 78.

6 NOORDEGRAAF, L., VALK, G., De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen, Baarn, 1988. Heruitgave in DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren), p. 204-205.

7 HUYGENS, C., Korenbloemen, Nederlandsche gedichten, heruitgave, Leiden, 1824, deel 3, boek 18, sneldicht 1, p. 314.

8 De deken en de geburen 'duer de vijf wintgaten' werden door de stad betaald omdat ze bomen en hagen kapt en grachten opvulden om een kerkhof aan te

leggen tijdens de pestepidemie van 1606 (stadsrekeningen van 1606-1607, f. 282v. aangehaald door VAN WERVEKE, A., *Begraven*, Gent, 1899, p. 8).

9 BROECKAERT, K., *Borgers in den estaminé. Spectatoriale geschriften I.*, Oorspronkelijk in Sysse-panne, 25 juni 1797. Heruitgave, Antwerpen, 1924, p. 60.

10 DE JONGHE, B., *Ghendtsche Geschiedenissen ofte Kronyke van de Beroerten binnen en omtrent de Stad van Gend*. Uitgave Gent 1781, boek 1, p. 153 en 165-166.

11 'Geene Officieren ofte subalterne Wetten van Vlaenderen vermogen aen de Criminele Geëxecuteerde de Sepulture te accorderen'. (*Placcaert-boeck van Vlaenderen* 3, februari 1511, I, 214).

12 VAN WERVEKE, A., 1899, p. 5.

13 VAN WERVEKE, A., 1899, p. 10, met de referentie naar het Criminele Register van de Oudburg in het Rijksarchief te Gent en nog andere referenties naar gelijkaardige zaken.

14 Stadsarchief Gent, reeks 400, stadsrekeningen 1642-1643, f. 217; VAN WERVEKE, A., 1899, p. 28.

15 DEVRIESE, L., *Plechtige executie van generaal-majoor Ellenbergher buiten de Dampoort. Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 2009, jg. 38 nr. 6, p.464-469.

16 VAN CAMPENE, C. en Ph. *Dagboek*. Uitgegeven door F. De Potter, Gent, 1870, p. 202 en 204-205.

17 VAN WERVEKE, A., 1899, p. 9.

18 DESTANBERG, D., *Gent onder Jozef II, 1780-1792*, Gent, 1910, p. 119-120.

Met dank aan Peter Steurbaut, Geert Vermeiren, Adrien Brysse en Bert Vervaet

*Executieplaats buiten de Muidepoort. (A. Heins)
Nagetekend naar panoramisch gezicht op Gent van 1534*